

Environmentální myšlení Johna Ruskina a Josefa Šafaříka¹

The Environmental Thinking of John Ruskin and Josef Šafařík

Dominika Marešová

ABSTRACT This article deals with the work of and relationship between two authors – John Ruskin, a Victorian critic of the arts and theorist of society and economy, and Josef Šafařík, a Czech philosopher and essayist who was connected with the dissident movement before the Velvet Revolution. The first part introduces environmental contexts of their thinking and a comparison of their use of some well-known environmental concepts. According to the analysis, Ruskin can be categorized as anthropocentric while Šafařík could be identified as a deep ecologist. This analysis reveals elements of similarity in their thinking, especially the concept of human denaturalization, which leads to the destruction of nature. One of the sources of this denaturalization is mechanization, which was criticized by Ruskin and subsequently also by Šafařík. Both authors strongly criticized consumerism and emphasized the role of moral agency and moral existence for solving problems. At the same time, differences between the two authors are also discussed.

KEY WORDS John Ruskin, Josef Šafařík, environmental ethics, environmental philosophy, human-machine

Úvod

Ráda bych zde prezentovala výsledky analýzy vybraných děl Johna Ruskina a Josefa Šafaříka. Zaměřila jsem se na environmentální rozměr jejich myšlení, jedním z cílů této analýzy byl jejich popis a kategorizace. Následovalo zařazení autorů do jednotlivých proudů environmentální etiky. Věnovala jsem se také jejich vzájemnému porovnání. Předpokladem, na kterém studie stojí, je poznatek, že Josef Šafařík byl Ruskinovým dílem ovlivněn. Následné zkoumání mělo ukázat, zda Šafařík skutečně na Ruskina navazoval, v jakých otázkách jeho dílo rozvíjel a v jakých myšlenkách se naopak autoři vzájemně odlišují.

John Ruskin (1819–1900) jako významný viktoriánský myslitel a kritik umění ve svém díle zohledňuje přírodu hned na více rovinách. Je znám jeho blízký vztah k přírodě, který ovlivnil snad všechny obory, jimiž se zabýval. Jako příklad lze uvést estetickou teorii odvozenou od hodnoty přírody nebo kritiku ekonomického systému nezohledňující lidské ani přírodní potřeby.

Sociální studia. Katedra sociologie FSS MU, 1/2013. S. 173–186. ISSN 1214-813X.

¹ Článek vznikl na základě bakalářské práce *John Ruskin a Josef Šafařík – analýza dvou konceptů environmentálního myšlení* (Marešová 2012). Tímto děkuji vedoucímu práce Bohuslavu Binkovi za její vedení.

Odkaz brněnského filosofa Josefa Šafaříka (1907–1992) je rozvíjen především v divadelní vědě, kde však chybí reflexe environmentálního rozměru jeho díla. Šafařík většinu svého života nesměl z politických důvodů publikovat, přesto se celý život věnoval literární a filosofické tvorbě. Svými myšlenkami ovlivnil osobnosti českého disentu, zejména Václava Havla.

Oba myslitelé jsou autoři tematicky podobně zaměřeného originálního myšlenkového schématu, jež je i v dnešním světě stále aktuální, a zároveň nám rozšiřují nabídku řešení, jak se vypořádat s ekologickou krizí.

Vztahem jejich děl se zabývá kapitola knihy *John Ruskin a příroda* (Stibral a Binka 2011) věnovaná odkazu tohoto autora v českém prostředí. Autoři jsou přesvědčeni, že Šafařík rozvíjí tři myšlenky Johna Ruskina. První je důležitost role umění a umělce, který stojí v protikladu k vědci-mechanistovi a jako jediný nahlíží skutečnost. Oba autory spojuje také kritika mechanistického pojetí světa, které „nejenže umrtvuje dobývaný živý svět, ale navíc umrtvuje i svého nositele a způsob jeho myšlení“. Poslední uvedenou podobností je styl argumentace, který využívá estetického a emotivního působení textů (Stibral a Binka 2011). Tato studie by měla na tyto poznatky navázat a rozšířit je zejména po obsahové stránce.

Texty primární literatury pro analýzu byly vybrány na základě několika kritérií; nejdůležitějším kritériem byla relevantnost obsahu a účel napsání díla; zvoleny tedy byly texty zabývající se environmentálními tématy a soustavným rozvíjením určité myšlenky. Mezi analyzovaná díla byly zahrnuty tyto texty Johna Ruskina: *Národní hospodářství v umění* (1925, *The Political Economy of Art* 1857), *Dvě stezky* (1909, *The Two Paths* 1859), *Tomu posledního* (1910, *Unto this Last* 1860), *Výklady o umění* (1901, *Lectures on Art* 1870), *Duchovní tvůrčí síla* (1921); a tato díla Josefa Šafaříka: *Sedm listů Melinovi* (1948), *Noční můra* (1964, vydáno 1993), *Člověk ve věku stroje* (1969), *O rubatu čili vyznání* (1969), *Cestou k poslednímu* (1992).

Kategorií analýzy byl obsah sdělení, zajímalo mě především, co autoři sdělují, nikoli jakým způsobem. Jednotkou analýzy bylo zvoleno téma; témata z oboru environmentalistiky byla uspořádána do těchto kategorií: vztah a odlišení člověk–zvíře; zvíře a jeho postavení v přírodě; podstata člověka; člověk-stroj; evoluce; hodnota a podstata života; hodnota a pojetí přírody; vztah k místu a životnímu prostředí; krása a příroda; obstarávání výživy (ekonomický systém – produkce, konzumace); životní způsob; „ušlechtilý divoch“; ekologická krize (příčiny, projevy, důsledky); devastace přírody; ochrana přírody (důvody, praxe); věda a technika; filosofie vědy.

Nejprve bych ráda velmi krátce představila autora, jeho život a zejména analyzované dílo. Druhým bodem bude samotná analýza zakončená interpretací – zařazením autora do některého z proudů environmentálního myšlení. Totéž bude následovat u druhého autora. Poslední částí bude srovnání myšlenkových konceptů autorů a odpověď na otázku, zda a jakým způsobem Josef Šafařík z díla Johna Ruskina vycházel.

John Ruskin

Významný myslitel a kritik umění viktoriánské éry se narodil 8. února 1819 v Londýně. Svého otce doprovázel na obchodních cestách, a tak se mohl setkat s italskou architekturou a švýcarskými horami, které sklidily jeho největší obdiv. Svou lásku k přírodě rozvíjel studiem

geologie, později se stal profesorem výtvarného umění na Oxfordské univerzitě. Ve svém obsáhlém díle se věnuje nejen umění a uměleckým kritikám, ale také kritice soudobého sociálního a ekonomického systému, vztahem lidí a umění k přírodě, morálce, náboženství a Bohem jakožto prvním principem všeho živého. Zemřel 20. ledna 1900 v Brantwoodu na následky několikaletého nervového onemocnění.

Pojetí přírody u Johna Ruskina: obdiv i užitek

John Ruskin je přesvědčen, že mezi člověkem a přírodou je kvalitativní rozdíl. Od jiných živých bytostí člověka odlišuje nejvyšší míra životní síly, tzv. duchovní tvůrčí síly.² Jen on byl stvořen k obrazu božím, proto se z něj nikdy nemůže stát „pouhý živočich“, ačkoli této síly může pozbývat, stejně jako nabývat, aby dosáhl duchovní sféry. Cílem směřování člověka je opětovné splnutí s bohem (Ruskin 1921). Člověk jako duchovní bytost pak není omezován ničím jiným než svou svobodnou vůlí (Ruskin 1910).

Dobry člověk je tvůrce, člověk, který svou práci přispívá k lidskému pokroku. Lenost je proto třeba regulovat zákony, ale přiměřeně, aby se z lidského života nevytratil jeho tvůrčí charakter: „Udělaliby se z ctnosti strojový pohyb, místo aby byla činností ducha“ (Ruskin 1925: 131). Důležitou tvorbou je umění, které by mělo zobrazovat skutečný stav mravnosti člověka i země. Umění spolu s prostředím a architekturou utváří mravnost národa i jednotlivce. Vlivem krajiny a přírodní scenerie vznikají nejlepší lidské vlastnosti.

Měřítkem mravnosti je pro Ruskina stav, kdy je člověk konfrontován s blízkou smrtí, aniž by věřil v posmrtný život. Tento člověk pak jedná nejlépe. Nejmravnější osobnosti jsou tedy ty, které celý život jednají jakoby s vědomím blízké smrti, která tak má důležitou úlohu v životě člověka (Ruskin 1901, 1910). Ovšem dobré a užitečné je to, co vede k životu, co naopak život ničí a vede ke smrti, je zlé.

Příroda je božím stvořením, a proto je vždy krásnější než jakýkoli lidský výtvar. „[T]oto božské dílo stvoření, [...] je hodno toho, by bylo pozorováno s úctou a prozkoumáno s pokorou a láskyplným chápáním“ (Ruskin 1921: 15). Na druhou stranu jsou ale výtvary přírody (plástev medu či včelí hnízdo) méně zajímavé než dílo člověka (Ruskin 1901). Ruskin hovoří o stéblu trávy, které se zdá být obyčejné, ale protože je součástí souboru více takových „neužitečných“ trav, plní svůj účel společně s nimi; jsou potravou dobytka, zdrojem obdivu krásy luk a místem k odpočinku. Smysl trávy je tedy být k užítku člověku, podobně bychom měli „dobyť mléka a strdí ze skály“ (Ruskin 1921, 1925). Potřebujeme minimální množství divočiny pro dostatek čisté vody a vzduchu, ale nesmíme být příliš úzkostliví při kritice ničení této přírody, protože lidé ji potřebují pro svou obživu.³ Příroda nemá sloužit pouze praktickým účelům,

² Duchovní síla je ztotožněna s bohem, který je stvořitelem země a působí skrze vzduch, ale i například krásu a život. Ruskin je přesvědčen, že vývojové stupně živých bytostí v sobě odráží množství tohoto ducha (Ruskin 1921).

³ Ruskin radí využívat přírodní zdroje namísto umělých, upřednostňovat přírodní materiály před železem, vodní mlýny před parou či zdůrazňuje kladný vliv ručního zemědělství, které nelze nahradit průmyslem (Ruskin 1901).

ale má se také pamatovat na její estetickou a rekreační funkci. Láska ke krajině je pudová⁴ a spolu s láskou k rodné zemi je inspirativní, proto bychom měli spíše zůstat na jednom místě a to zvelebovat, než se neustále stěhovat. Důvodem pro zachování života nižších živočichů, kterým hrozí vymření, je touha po zachování informací budoucím generacím (Ruskin 1901).

Ekonomický systém: kritika nespravedlnosti i konzumu

John Ruskin nám nabízí podobu ideálního ekonomického systému. Ekonomii definuje jako rozumné vedení a použití práce⁵ (Ruskin 1925). Pracovník by neměl pracovat za odměnu vyšší než potřebuje k uspokojení základních potřeb, protože tím přispívá ke zdokonalování světa. (Oceňováno je pak zejména zemědělství pro přímou práci s povrchem zemským.) Cena a mzda by měly být stanoveny jako výměna, která je přiměřená, spravedlivá a výhodná pro všechny strany. Mělo by se zabránit tomu, aby jedné straně vznikl zisk a druhé ztráta. To je možné jen v případě, že je ona strana nevědomá či bezmocná uzavřít jiný obchod. Ideální způsob obchodování není založen na sobectví a osobním prospěchu, ale je to povolání mající za úkol zásobit národ, nikoli jednotlivce (Ruskin 1910). Spoluprací by se dalo dosáhnout mnohem lepších výsledků než snahou získat víc pro sebe. Obchodník, který zlikviduje konkurenta, jej později bude podporovat v dávkách chudým, čímž se mu onen zisk sníží. Kritizován je také individualismus a egoismus vedoucí k ničení země. Práce pro peníze ničí tvůrčí sílu i mravnost jednotlivce, umělec za více peněz nevytvoří lepší dílo. Přesto bohatství není kritizováno principiálně, ale záleží na tom, jakým způsobem bude použito (Ruskin 1925).

Chudoba není pro autora nic úctyhodného. Ačkoli rozlišuje mezi zaslouženou a nezaslouženou chudobou, chudí by se měli starat zejména o to, aby pracovali a sami sebe zabezpečili. Pokud jsou ale mezi námi chudí, základní povinností těch bohatších je se s nimi rozdělit.⁶ Skromnost a ctnost nás pak vede ke štěstí a blahobytu.

Při nákupu zboží by se měl člověk zamyslet, zda jsou peníze pro výrobce a jeho postavení spravedlivé a jaký bude z koupeného zboží užitek. Pokud je zboží příliš levné, brzy se o něj ztratí zájem a bude nahrazeno novým levným zbožím, které se brzy stane rovněž nepotřebným. Velké množství laciných věcí nás dlouhodobě neuspokojí. Stálý zájem bude vyvolávat věc, na kterou si člověk dlouho vydělával či si něco odepřel, aby ji mohl získat. Ruskin (1910, 1925) je přesvědčen, že velikost požitku závisí na životnosti a trvání chuti, nikoli na počtu ochutnaného. Vše laciné, nepotřebné k životu je označeno za nadbytečný konzum a spolu

⁴ Ruskin si zároveň všímá, že lidé žijící mimo města v krajině zálibu nemají, vnímají pouze její užitečnost (Ruskin 1901).

⁵ Rozumným vedením práce chápe chování nadřízených odpovídající situaci, v níž by byly na místě podřízených jejich vlastní děti.

⁶ Ruskin není proti přepychovému zboží, naopak je přesvědčen, že každý může svého výtěžku využít dle libosti, protože je to právoplatná odměna za vykonanou práci. Zároveň ale říká: „Podotýkám dále, že dokud lidé budou trpětí nahotou a zimou v této zemi kolem vás, dotud nelze jinak, než že nádhera v oděvech jest zločin“ (Ruskin 1925: 57).

s plýtváním a touhou po stále nových věcech je Ruskinem odsouzeno. Zdůrazněn je účel, jemuž vyrobené věci mají sloužit, a moudré nakládání s již vyrobenými.

Ruskin je názoru, že svět není v pořádku. Bohatství roste do škodlivých rozměrů a je příčinou všeho zla (Ruskin 1901). Moderní život všechno rozdrobje, chybí celistvost a zejména u lidí se projevuje nejistotou: „tak že někdy nejenom že nemůžete říci, čím člověk jest, nýbrž někdy i nemůžete říci, zdali vůbec jest! – zdali jest vám opravdu činiti s duchem anebo pouze s ozvěnou“ (Ruskin 1901: 63). Stroje, které měly být lidem k užítku, tento účel neplní a ještě znečišťují ovzduší. Navíc pravidelnost stroje vylučuje „ušlechtilé vzruchy“ pocházející ze srdce, jimiž je charakteristická ruční práce, proto je stroj méně dokonalý (Ruskin 1909). Také vědě chybí důvody a cíle směřování světa, zabýváme se popisem a anatomii rostlin místo praktičtějšího popisu jejich života, výskytu či užitečnosti.

Z úpadku přírody⁷ i společnosti je obviňována ztráta mravnosti. Jestliže bude člověk jednat spravedlivě a plnit své povinnosti, může si být jist, že k tomuto úpadku nepřispívá. Také křesťanství (respektive „pýcha víry“) je obviněno ze sobectví, kdy lidé věřící ve svou vyvolanost přehlížejí potřeby trpících a slouží bohu namísto člověku (Ruskin 1901, 1910).

Antropocentrista John Ruskin

Pro zařazení autora mezi představitele teocentrické etiky⁸ hovoří především fakt, že příroda je pojímána jako boží stvoření a cílem lidského života je splynutí s bohem. Ruskin si uvědomuje zejména potravinovou závislost lidí na přírodě a vnímá člověka jako správce, který by se měl zasadit o to, aby příroda zůstala zachována pro budoucí generace.

Ovšem důvodem pro toto zachování není ani tak úcta, jako spíše to, že je to pro člověka užitečné a potřebné. O přírodě říká: „vše se děje jistě jen pro nás, aby nám byla tím způsobena trvalá radost“ (Ruskin 1921: 15). Člověk má v přírodě výjimečné postavení, praktická hodnota přírody se odvozuje od něj a od užítku, který mu je schopna poskytnout. Proto autora řadím do proudu antropocentrické etiky.⁹ V souladu s tímto směrem environmentálního myšlení hraje u Ruskina důležitou úlohu lidská aktivita, která zušlechťuje přírodu, někdy se z ní snaží vytěžit maximum. Na druhou stranu se Ruskin panskému postoji (ale ne antropocentrismu) vzdaluje kritikou sobectví, osobního prospěchu, konzumu a bohatství.

V díle Johna Ruskina nalezneme i prvky dalších směrů environmentální etiky. S hlubinnou ekologií se shoduje v hledání příčiny krize v člověku. Kritika sociálních a ekonomických podmínek spolu s kritikou konzumu a nemravného jednání jej zase přibližuje sociálním ekologům. Ruskinovo přesvědčení, že dobré je to, co vede k zachování života, svědčí o biocentrických prvcích jeho díla.

⁷ Zničenou přírodu se marně snažíme nahradit umělými divadelními kulisami (Ruskin 1921).

⁸ Teocentrickou etiku charakterizuje Bohuslav Binka (2008) prožitkem přítomného boha a směřováním přírody a člověka k bohu. Podle Erazima Koháka (2000) teocentrismus také odvozuje hodnoty a smysl všeho od boha a je v něm přítomna pokora a pastýřská péče o přírodu.

⁹ Antropocentrismus Kohák (2000) rozděluje na etiku vznešeného lidství a na panský, vykořisťovatelský postoj (jehož cílem je podmanit a zužítkovat svět). Etika vznešeného lidství nestaví do centra člověka, ale lidství a zájmy lidstva obecně.

Josef Šafařík

Filosof a básník Josef Šafařík se narodil 11. února 1907 v Prostějově, od dob studií stavebního inženýrství žil v Brně. První kniha *Sedm listů Melinovi* vyhrála soutěž o nejlepší esej, o rok později však byla zakázána. Šafařík se rozhodl odejít do ústraní, kde se v poloilegalitě věnoval filosofické a literární tvorbě. Navštěvovali jej četní přátelé, skupině disidentů se stal duchovním otcem. Sám se považoval za křesťana bez příslušnosti k církvi. V jeho díle nalezeme existencialistické prvky, důraz na zodpovědnost, autentické bytí a život, teorii divadla i přírodovědy. Z ilegality vystupuje krátce na konci šedesátých let 20. století, a poté až po roce 1989. Roku 1991 je mu udělen čestný doktorát filosofie na Masarykově univerzitě a Řád T. G. Masaryka III. třídy. Josef Šafařík umírá 23. dubna 1992 v Brně, tři dny po vydání celoživotního díla *Cestou k poslednímu*.

Člověk mimo přírodu je strojem

Podle Josefa Šafaříka má člověk v přírodě zvláštní postavení, je stvořen k podobě boží a od zvířat jej jasně odlišuje rozum¹⁰ a svoboda plynoucí z vědomí smrti. Člověk je schopen myslet neexistující, tedy i smrt, a může na toto vědomí smrti odpovědět volbou. Buď si vybere „kladné čtení smrti“, tedy výzvu být, patřit sobě; nebo přijme mocenské pojetí smrti, obětování se někomu nebo něčemu jinému, moci, kdy se smrt stává orčelem. Potom člověk nežije plnohodnotně, protože nepřijal svou zodpovědnost, neručí (svým životem) za své jednání, ani za pravdu. Skutečné bytí představuje první variantu, pouhé žití druhou, přičemž vždy platí, že „být je víc než jen žít“ (Šafařík 1992).

Podle Šafaříka (1991) žijeme v době, která člověku autentickou existenci upřela. Vývoj k této situaci ukazuje na původně Diderotově konceptu hereckého paradoxu, podle kterého byl člověk autentický, zatímco herec problematický, pokud svou roli prožíval a předváděné city byly skutečné. L. Pirandello později odděluje herce od postavy neboli masky, která se stává autentickou. Každý se stává hercem, který maskuje svou fiktivní existenci, zatímco „Člověk vypadl!“ (Šafařík 1991). Toto vynechání člověka je přirovnáno k fordismu a taylorismu, jejichž stoupenci kvůli produktivitě v továrně nechtějí umění a člověka, ale automat. Šafařík se zde odvolává na Johna Ruskina:

Již John Ruskin napsal: „Lidé nejsou uzpůsobeni svou přirozeností pracovat s precizností stroje... Chcete-li z nich precizní stroj udělat, musíte je odlidštit.“ Co Ruskin mínil jako výstrahu, z toho o několik desetiletí později futuristé udělali svůj umělecký program. (Šafařík 1991: 8)

Přes absurdní divadlo se dostaneme k existencialismu, ve kterém mají lidé sklon stávat se loutkami, jakýmiisi pouhými rolemi, funkcemi, necíťícími a nevědoucími bytostmi, které

¹⁰ Šafařík odlišuje přirozenou rozumnost živých tvorů od mechanistické rozumovosti strojů. Přesto se rozumnost zvířat a člověka značně liší. Zvíře je rozumné svými instinkty, člověk rozumem: „Proto člověk nemůže být zvíře právě pro svůj rozum; je buď člověk, anebo zřůda“ (Šafařík 1991: 26). Pro člověka je mozek představující rozum nejdůležitějším orgánem (Šafařík 1993a).

nežijí. Jsou stejně naprogramované jako rostliny, zvířata či stroj. A právě stroj se v tomto světě stává existencí autentickou.

Princip živého tkví v „nepravdělnosti v pravidelnosti“, kterou Šafařík (2008) přirovnává k tzv. rubatu v hudbě. Jedná se o drobné rytmické odchylky, které dávají v přírodě vzniknout příjemné melodii hukotu řeky, šumění lesa či deště. Stroj vydává pouze mechanický rytmus, a protože tento prvek v továrnách chybí, jeho zvuk na nás působí opačně než uklidňující rytmus přírody.

Život je propojen se smrtí, která je jeho regenerací, každý má právo „žrát a být sežrán“. Od smrti se neodvíjí pouze život, ale také krása, která se projevuje v tragičnosti a pomíjivosti věcí (Kuběna 2007: 87).

Člověk se v průběhu evoluce vzpřímil, aby se na nejvyšším místě hierarchie objevil mozek, pod ním postupně srdce, břicho a pohlaví. Věda a náboženství po nás ale chtějí, abychom poklekli, zpátky se sklonili. To ale znamená, že se při tomto „návratu k přírodě“ hodnoty zvrátí. Člověk zůstává svobodný „už jen ve svých zvířecích funkcích, v jídle, pití, plození... Život sám se jeví jen jako prostředek k životu...“ (Šafařík 1992: 320). Smyslem člověka by tedy mělo být jeho identifikování se se svou bytostnou hodnotou, čehož lze docílit tvorbou.¹¹ Takového člověka pak příroda zavazuje „realizovat svět individuí, svět reálný, společenství bez tříd, bez vrchností, bez organizace, bez morálky, bez násilí: společenství bytostí zletilých, společenství ručitelů“ (Šafařík 1993b: 215).

Šafařík (1992) se vysmívá životu žitému pro moc (který je krmivem pro mocnosti), ani příroda nemá instrumentální hodnotu. Ovce nežíla marně, pokud ji nesežral vlk, a ani tráva se nezelenala zbytečně, pokud ji nesežrala ovce. Příroda je mimo jakékoli mravní hodnocení, proto nelze přirovnávat například mraveniště ke společnosti. Pouze člověku můžeme připsat mravnost a morálku.¹²

Svoboda je vnitřní skutečnost,¹³ nemůže tedy být utlačováno něco, co není vnitřně svobodné, například zvířata. Ovce se jeví ztotožněné pouze svobodnému člověku, který se dokáže vcítit do jejich situace, sama ovce však má jinou skutečnost (Šafařík 1993a, 1993b).

Jedinec je odlišován od přírody, která je něčím za či nad ním, je „racionálním nadvědomím či podvědomím iracionálního vědomí“ přírodního jedince (Šafařík 1993b). Jedinec je unášen proudem řeky (přírodou), která je Životem, Pravdou, Absolutnem. Právě poznání a bytí je možné pouze účastí na této skutečnosti (a aktivním jednáním). Důležité je „zvniternění“, protože jednotlivé předměty objektivně existují jen ve vztahu s pozorovatelem-účastníkem.

¹¹ „Tvořit znamená zachraňovat se, víc: uskutečňovat se, dávat tvar duši, a tím i světu; rozmnožovat a zintenzivňovat vztahy, účastnit se, plnit a obohacovat své nitro, tj. obohacovat a uskutečňovat svět, svět bytostí a věcí“ (Šafařík 1993b: 97).

¹² Šafařík rozlišuje mravnost pocházející ze svědomí od morálky, která je odvozena z vnějších, objektivních norem.

¹³ Vnitřní svět člověka je důležitější než vnější: „Já nosím celé své bohatství v sobě, a svět už mi nic nemůže dát. [...] Netoužím po krajinách a zemích, můj svět je ve mně“ (1973, 1972, *Deník Anny Šafaříkové*, citován in Přidal 2007: 68).

Pouhé pozorování, které provozuje věda¹⁴, nás k poznání nedovede. To je možné pouze pokud s onou řekou splyneme, spojíme se s veškerenstvím, a tím se ztotožníme i sami se sebou.

Věda nemůže svými metodami pochopit existenci přírodních věcí. Živá věc je napřed umrtvena, poté rozložena na částičky. Příroda se stává něčím, co je třeba pokořit, dobýt, zničit. Svět a život je vědou pouze popisován, nikoli vysvětlován (Šafařík 1993b).

Ekonomický systém je kritizován zejména pro důraz na techniku, preciznost, poslušnost a matematiku, a proto, že nenechává prostor pro umění a bytí člověka, který pak „utíká do stroje“. Šafařík (1992, 1993b) kritizuje ekonomický přístup ke všemu a přezírání neproduktivního, tj. toho, za co člověk nedostane mzdu. Zapláceno dostane člověk jen za tu práci, kterou mocnost potřebuje ke svému fungování. Ostatní není považováno za hodnotné, ať už se jedná o domácí práce nebo zájmy, člověk je označen za nepracujícího. Peníze mají mocenskou povahu, člověk je jimi ovládán, prodává se prací, aby je získal. Peníze pak zaplňují bytostné prázdno, nahrazují lidství (Šafařík 1992). Pokrok je pouhou iluzí, ve skutečnosti je pádem. Člověk, který padá, totiž nesleduje, od čeho odpadá, ale to, k čemu padá, a to pak mylně považuje za pokrok (Šafařík 1993a).

U Šafaříka nalezneme mýtus ušlechtilého divocha, který se od civilizovaných národů liší zejména ve způsobu obživy. Idealizován je proto, že ke svému živobytí nepotřebuje stroje, nepoznamenán technikou tedy není odcizen přírodě ani sám sobě (Šafařík 1991).

Příčinou (ekologické) krize, ve které nyní žijeme, je odcizení člověka přírodě. Lidé jako rakovina dobývají svět racionalitou a vědou, aniž by věděli, kdo jsou a proč zde jsou. Tato touha vést přírodu končí jen jejím ničením. Věda chtěla ovládnout přírodu strojem (rozumem bez života), který sestavila. Příroda jej ale obrací proti člověku a vítězí.¹⁵

Šafařík (1992) rovněž obviňuje křesťanství, které připravilo vhodné podmínky pro nástup techniky, která pak náboženství nahradila, aby „ukončila dějiny spásy světa a započala dějiny spásání světa“ (Šafařík 1992: 19). K tomu významně přispěl protestantský pohled na výdělek a úspěch jako boží požehnání. Křesťanství se zaměřuje na posmrtný život, což s sebou přináší menší důležitost tohoto světa, někdy spíše lhostejnost k němu: „...a cítím, jak z té vášně pro nebe vane ledový chlad k zemi a všemu živému na ní“ (Šafařík 1992: 221).

Ekologická krize ale není to nejhorší, co se děje. Je to spíše jen doprovodný jev mnohem závažnějšího problému, kterým je lidské sebe-odcizení a nebytí. Z toho vyplývá i možnost řešení, kterým je autentičnost bytí každého člověka, protože pak nebude třeba své lidství ukrývat do stroje a ničit přírodu.¹⁶ Ručení za pravdu vycházející ze svědomí člověka znamená pro

¹⁴ Věda (zejména přírodověda) zavrhlá kromě analytického a matematického rozumu všechny nástroje a způsoby vedoucí k poznání. Protože je realita tvořena účastí, k realitě věcí by nás dovedly právě tyto zavržené „orgány účasti“ (Šafařík 1993b).

¹⁵ Příkladem takového vítězství jsou racionální vědy obhajující vedoucí postavení iracionální – freudismus a psychoanalýza (Šafařík 1991: 26).

¹⁶ Návrat k přírodě či předvědeckému nazírání světa Šafařík (1992) odmítá, protože to samo o sobě nezaručí, že člověk nezůstane „ontologicky chorý“. Techniku vytvořil člověk bez identity, je tedy spíše důsledkem než příčinou onoho odcizení.

svět a život vždy jen dobro. Institucionalizovaná ochrana přírody je vnímána jako nežádoucí zásah moci a techniky do přírody. Podle Osolsobě (2007: 55) je u Šafaříka tvorba (umění, katarze, sebe-uvědomění) jediným řešením krize, která už pokročila tak daleko, že se nelze vyhnout následkům.

Hlubinný ekolog Josef Šafařík

Josefa Šafaříka s hlubinnou ekologií spojuje hledání příčiny ekologické krize v lidech samotných, kdy technika je jen nástrojem k ničení přírody,¹⁷ proto lepší technologie svět nezachrání. Je kladena otázka po příčině, která z lidí jako spoluobyvatelů Země udělala její ničitely, kteří se odcizili přírodě a přirozenému stavu. Podle Šafaříka člověk začal dobývat svět, když ztratil své instinkty kvůli rozumu. Rozum vlastní člověku, vedoucí ho ke svobodě, se odlišuje od technické a matematické racionality, která naopak toto lidství popírá. Racionalita, věda, technologie, ekonomický systém, konzum – to jsou příčiny a zároveň důsledky odcizení člověka jeho pravému, autentickému lidství.¹⁸ Stejně jako hlubinní ekologové Devall a Session (citováni in Kohák 2000) vidí Šafařík u tzv. primitivních společností bez techniky jednotu a spojení s přírodou, tedy i podstatu bytí.

Důležitou součástí hlubinné ekologie je ztotožnění se vším životem, přičemž skrze tuto jednotu dochází k osobní realizaci.¹⁹ U Šafaříka je důraz kladen na aktivní jednání člověka, které může mít podobu přijetí zodpovědnosti anebo účasti na přírodním dění. Touto účastí,²⁰ na rozdíl od vědeckého pozorování, můžeme přírodu jako celek skutečně poznat a zároveň se ztotožnit sami se sebou, protože realita je tvořena skrze účast a vztah s předmětem. Problémem se stává odcizení, které přichází s technickým rozumem, který nás staví proti přirozenosti bytí a ztotožňujícímu poznání. Jednotlivé existence jsou dohromady propojeny do jedné soustavy (obrazně jsou unášeny proudem řeky – přírodou), přičemž tato soustava je kvalitativně odlišná od pouhé sumy částí (Šafařík 1993b). Podobně Arne Naess hovoří o Zemi jako o propojené soustavě, kde se všechno navzájem ovlivňuje (Kohák 2000).

Uvedené podobnosti v myšlení o příčinách a řešení ekologické krize u Josefa Šafaříka a jiných autorů hlubinné ekologie mě přivedly k tomu, abych jej zařadila právě do tohoto proudu environmentální etiky, ačkoli můžeme nalézt i prvky dalších směrů:

Šafaříkův koncept autentického bytí člověka i jasné rozlišení od ostatní přírody (rozum, svoboda, mravnost) jsou prvky směru, který Erazim Kohák (2000) nazývá etikou ušlechtilého lidství (antropocentrismus). Objevuje se kritika konzumerismu a spotřeby jako náhražky

¹⁷ Hlubinný ekolog Arne Naess rozlišil mělkou ekologii, která se zabývá pouze následky a řešení spatřuje v lepší technice, od hlubinné, hledající příčinu v lidských postojích. Řešením je pak skromnější lidstvo s cíli, změna lidských postojů a představ o přírodě (viz Kohák 2000).

¹⁸ Stejně tak A. Naess vidí problematičnost materialismu, konzumerismu, ekonomického růstu i vědeckotechnického rozvoje (viz Binka 2008).

¹⁹ Toto vcit'ování je hlubinnými ekology považováno za objektivnější metodu poznání, než je poznávání vědecké. Emocionální a pocitové vlastnosti jsou považovány za objektivní součást celku, proto je jim poznávání a hodnocení podřízeno (viz Binka 2008).

²⁰ Podle Bookchina by mělo dojít ke společenské změně, Šafařík však zastává spíše apolitickou změnu každého člověka.

lidství a přesvědčení, že morálka přichází až s člověkem, který se tak liší od zvířat a jiných „naprogramovaných automatů“. Ve středu zájmu ovšem nestojí lidstvo a jeho svět, jak by odpovídalo tomuto směru, ale člověk a jeho autentická existence.

Dalším doplněním Šafaříkova hlubinného postoje jsou biocentrické myšlenky: odmítnutí instrumentální hodnoty nejen člověka, ale i ostatní přírody, a právo na život a potravu vedle existence smrti. Jednou z charakteristik ekocentrismu je i Šafaříkova myšlenka, že narušená psychika člověka vede k narušení celku a že příroda sama ví, co je pro ni dobré, a dokáže se navrátit do původního stavu (viz Kohák 2000, Šafařík 1993a).

Shodně se sociální ekologii Murraye Bookchina nacházíme přesvědčení, že technika sama není příčinou devastace přírody. U Šafaříka k ní dochází ztrátou svobody, mravnosti, odpovědnosti, autentického bytí a odcizením přírodě. Cílem by tedy mělo být znovunabytí těchto hodnot a „zbavení se instrumentální racionality, která nám brání rozvinout naše ekologické vnímání světa“ (Bookchin citován in Binka 2008: 111). Oba autoři také odmítají mocenské vztahy, jejich vize se pak už ale značně liší.²¹

John Ruskin a Josef Šafařík – srovnání konceptů

John Ruskin hovoří o člověku, který má vždy tolik duchovní síly, že může být vždy právě jen člověkem, vždy něčím více než ostatní tvorové, a zároveň nemůže být ničím vyšším. Na rozdíl od něj je Šafařík přesvědčen, že ačkoli se člověk, stejně jako u Ruskina, od zvířat kvalitativně odlišuje (rozumem), může se ze svobodného rozhodnutí stát zvířetem, loutkou, strojem. Šafařík vidí úlohu svobody člověka v tom, že se rozhodne být skutečným člověkem, patřit sám sobě, nebýt odcizen své přirozenosti. Ruskin vidí svobodu člověka v možnosti nebýt omezován přírodními zákony.

Oba autoři pojmají přírodu jako boží stvoření, člověka pak jako bytost na jejím vrcholu směřující k bohu. Ruskin hovoří o dobrém duchu v člověku; etický život je aktivní, příčinný a tvořivý, umění (vyjadřující mravní stav) je prostředkem k povznesení člověka a jeho mravnosti. I u Šafaříka je tvorba důležitým procesem vedoucím k mravnosti člověka, způsobem, jak dosáhnout autentického bytí. U obou autorů hraje důležitou úlohu také smrt člověka. Odpověď na konfrontaci se smrtí není u Ruskina ani Šafaříka hodnotově neutrální, ale odráží se v kvalitě a mravnosti života. Pro Ruskina je to vědomí blízké smrti, které je stavem autentické (vyšší) mravnosti, Šafařík pak hovoří o odpovědi na smrt. Ze samotného vědomí smrti odvozuje možnost rozhodování, svobodného jednání; odpověď na vědomí smrti je buď kladná, vedoucí k autentickému bytí a zodpovědnosti, nebo záporná, znamenající odcizení se sobě samému a odevzdání se moci.

Oběma autorům je vlastní důraz na aktivní lidské jednání, tvoření a kritika továrního způsobu výroby, který toto vylučuje. Ruskin je sice zastáncem pokroku, ke kterému vede kázeň, varuje ale před přílišným omezením činnosti ducha, které by vedlo k nežádanému strojovému pohybu. Také kritizuje ekonomii, která pro své bezproblémové fungování potřebuje místo lidí produktivní stroje bez duše. Šafařík píše o automatickém nežijícím člověku,

²¹ Jedním z důvodů, proč nelze prokázat návaznost na Johna Ruskina i v jiných myšlenkách, může být způsob citování Josefa Šafaříka, který se vymyká dnešním zvyklostem (viz Drozd 2007).

který se neliší od zvířat či strojů. Dle obou autorů, Šafařík se na tomto místě odvolává na Ruskina, vynechání tvořivého umění ve výrobě vede k zautomatizování a odlidštění práce – z člověka dělá automat, stroj. Oba autoři se zabývají nedostatkem a nejistotou autenticity lidského bytí v moderní době; Ruskin hovoří o rozdílu mezi duchem a pouhou ozvěnou, Šafařík o člověku s autentickou existencí proti stroji, loutce. Život na rozdíl od neživého stroje obsahuje ušlechtilé vzruchy ze srdce (Ruskin 1909), drobné nepravidelnosti v pravidelnosti (Šafařík 2008). Oba autoři tento životní rytmus v moderním způsobu života, zejména ve strojové výrobě, postrádají.

Přírodní objekty u Ruskina nabývají hodnoty dle stupňů vývoje, protože čím vyšší stupeň, tím více božské duchovní síly mají. Hodnota přírody je ale také odvozována od toho, jak slouží člověku, který je na nejvyšším vývojovém stupni a má přírodu svěřenu ke spravování a užívání. Účel přírody je spatřován vždy ve vztahu k člověku, i její estetická hodnota se může zvýšit tím, že slouží člověku, například nejkrásnější krajina je ta obdělávaná člověkem. Příkladem je i tráva, jejímž posláním je být objektem obdivu, místem pro odpočinek nebo potravou pro dobytek. Zlepšení životního prostředí znamená zlepšení jeho služeb člověku. Na rozdíl od tohoto pohledu je Josef Šafařík přesvědčen, že příroda má hodnotu sama o sobě – tráva neexistuje pouze pro člověka, ani z důvodu nakrmení dobytka. Hovoří o přírodě také jako celku všeho živého, které dává smysl a hodnotu právě v tomto svém celku. Dle Ruskina obydlí a jeho okolí nemá být pouze praktické, ale také estetické, přičemž důležitou roli hrají přírodní prvky a vztah k místu. Nabádá k životu v pěkném prostředí, k jeho zvelebování a zbytečnému neničení. Tvorba a umění jsou také pro Šafaříka důležité, jsou projevem života. Avšak mnohem důležitější je vnitřní svět člověka, ne ten vnější.

Ruskin není proti pokroku, ničení přírody pro lidskou obživu je nutné, tedy morálně alespoň neutrální. Výživu nelze získat jinak než z půdy a práce s ní a její zušlechťování (zemědělství) je jedna z nejhodnotnějších činností. Je třeba se ale postarat o zachování přírody pro další generace. Autor si je také vědom limitů, které příroda pro omezení produkce znamená. Proto je třeba nesobeckého, skromného a spravedlivého člověka. Šafařík kritizuje ekonomický systém pro jeho důraz na techničnost a racionálnost, což je ztělesněním moci a vědy, kterou odmítá. V ekonomii není prostor pro přírodu ani autentického člověka. Setkáváme se u něj s kritikou konzumu v rámci dichotomie být–mít, kde vlastnění nahrazuje bytí. Člověk se placenou prací prodává a konzumem pak své lidství nahrazuje. U obou autorů se shodně objevuje kritika konzumu a strojové výroby, téma zodpovědnosti a dobrovolné skromnosti, ke kterým by člověk svou ctností měl dospět.

Za ekologickou krizi je u obou autorů zodpovědná technika, u Ruskina jejím špatným použitím, u Šafaříka principiálně. Oba autoři si všímají, že stroj vylučuje jakýkoli projev života, nacházejí v něm odcizení od principu života. Mechanické užití je pro Ruskina (a následně i Šafaříka) vždy zkázou, zničením uměleckého nadání, tvořivosti. Stroj navíc ani nestačí k zajištění toho, proč byl sestaven, a znečišťuje ovzduší. Ačkoli Ruskin píše, že pokrok je spojen s úpadkem, „plný zimničné a vadné živočišné energie“, přesto samotný pokrok nemusí být příčinou zla, tou je spíše nenasytost, přepych a sobectví. Bohatství či technologie jsou pro Ruskina neutrálními prostředky, které jsou až špatnými vlastnostmi lidí využity k ničení přírody. Josef Šafařík technologie vnímá jako důsledek odcizení, tedy špatné a ničící ze samotného principu. Hovoří o iluzi pokroku, který je ve skutečnosti pádem. U Šafaříka je,

na rozdíl od Ruskina, ještě přítomen prvek odcizující moci (křesťanství a vědy jako jejího ztělesnění) jako důležité příčiny ekologické krize. Oba autoři jsou přesvědčeni, že etické jednání člověka nemůže být nikdy příčinou ničení přírody. A naopak, za ničení přírody je podle obou autorů zodpovědné nemravné jednání, odcizení se správným principům (u Ruskina je ztráta mravnosti zastoupená sobectvím, u Šafaříka odcizení se svému autentickému bytí a přírodě rozumem).

U Ruskina problémy nabývají podoby znečišťujících továren, u Šafaříka abstraktnějšího dobývání a pustošení přírody. Vzhledem k tomu, že Ruskin odvozuje hodnotu přírody od její užitečnosti pro člověka, i jejímu ničení by se mělo zabránit, aby se tato užitečnost zachovala. Využití může mít podobu estetickou, informační či praktickou (člověk potřebuje čistý vzduch, vodu a půdu k obživě a vůbec k životu). Ruskin volá po zodpovědnosti mocných lidí, objevuje se i touha po regulaci zákony. Zato u Šafaříka jsou veškeré snahy o řízení lidského jednání jen dalším odcizováním – stejně jako institucionální ochrana přírody. Řešení nevidí ani v odmítnutí techniky a návratu do přírody, protože to samo nezajistí autentické bytí lidí, jehož ztráta je příčinou krize. Řešením je tedy spíše návrat k lidské přirozenosti a, stejně jako u Ruskina, k mravnosti.

O vědě a technice Šafařík píše, že znamenají příklon k racionálnímu, přesnému, matematickému a mechanickému, které vylučují živého a tvořivého ducha, způsobují tedy lidské odcizení sobě i přírodě (a zároveň jsou jeho důsledkem). Jako protiklad zodpovědnosti také odmítá veškerou institucionální podobu vědění, zatímco Ruskin hovoří o projevování dobrého ducha v člověku také kázáním z kazatelny či katedry (Ruskin 1921: 20). Ruskin vědu považuje za nedokonalý nástroj poznávání zabývající se nepodstatnými otázkami. Věda se neptá po důvodech a cílech poznání, ale pouze neúčelně, bez prospěchu popisuje. Také Šafařík je přesvědčen, že vědecké poznávání (pouhé pozorování) nevede k realitě. Pravým poznáním je pro něj účast, ztotožnění se vším životem.

Závěr

Největší podobnost myšlenek autorů je v konceptu člověka jako stroje. Josef Šafařík Johna Ruskina určitě znal a minimálně na tuto myšlenku lidí odcizených životu navazoval a rozvíjel ji (viz poznámka 21). Výše zmíněná citace z Šafaříkovy přednášky „Člověk ve věku stroje“ je jediným přímým odkazem Šafaříka na Johna Ruskina.

Ovšem myšlenka člověka odcizeného strojovostí (která vylučuje přirozené projevy života) svému lidství hraje v celém Šafaříkově díle podstatnou úlohu. Toto odlidštění je spojeno s racionálním myšlením a technickou přesností, která vylučuje život a tvorbu. Racionální jednání člověka se pojí s mravním úpadkem. Odcizení se člověku vlastním hodnotám a mravnosti je příčinou zla a ekologické krize u obou autorů. Velmi podobné jsou u obou autorů i myšlenky týkající se vlivu vědomí smrti na mravnost člověka.

Šafařík tento koncept „být versus mít“ dále obohacuje o dualismus bytí a moci, který se už ale vymyká Ruskinovým představám o správném fungování společnosti. Také řešení tohoto stavu se u autorů liší – Ruskin je přesvědčen, že mravní bytí člověka je k nápravě postačující, u Šafaříka je potřeba mravního jednání doplněna o odmítnutí racionality a techniky a o aktivní účast na všem živém.

Šafařík nerozvíjí ani Ruskinovo estetické vnímání přírody. Příroda pro něj není zdrojem údivu ani krásnou kulisou (sloužící člověku), jakou je pro Ruskina. Na druhou stranu jsou ale umění a tvorba stále, v souladu s Ruskinem, důležité jako protiklad stroje, jsou životními projevy člověka i cestou k dosažení lidství.

Důležitým rozdílem mezi autory je odvozování hodnoty přírody, které Ruskina řadí mezi antropocentristy s teocentrickými prvky, zatímco Šafařík důrazem na hodnotu života samu o sobě a účast na celku všeho živého splňuje rysy zejména hlubinné ekologie.

Literatura

- BINKA, Bohuslav. *Environmentální etika*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2008. ISBN 9788021045941.
- DROZD, David. Klíče k Josefu Šafaříkovi. In DROZD, David (ed.). *Setkání v mezidveří kulis a smrti: život a dílo Josefa Šafaříka nejen v divadelních souvislostech: sborník z konference konané 16. a 17. března 2007 na Divadelní fakultě JAMU*. 1. vyd. Brno: Janáčkova akademie múzických umění v Brně, Divadelní fakulta, 2007, s. 23–31. ISBN 978-80-86928-32-6.
- KOHÁK, Erazim. *Zelená svatozář: kapitoly z ekologické etiky*. 2. přeprac. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2000. ISBN 8085850869.
- KUBĚNA, Jiří. Něco o Josefu Šafaříkovi. In DROZD, David (ed.). *Setkání v mezidveří kulis a smrti: život a dílo Josefa Šafaříka nejen v divadelních souvislostech: sborník z konference konané 16. a 17. března 2007 na Divadelní fakultě JAMU*. 1. vyd. Brno: Janáčkova akademie múzických umění v Brně, Divadelní fakulta, 2007, s. 79–92. ISBN 978-80-86928-32-6.
- MAREŠOVÁ, Dominika. *John Ruskin a Josef Šafařík – analýza dvou konceptů environmentálního myšlení*. Brno: Masarykova Univerzita. Fakulta sociálních studií. Katedra environmentálních studií, 2012.
- OSOLSOBĚ, Petr. Josef Šafařík a otázka herectví a charakteru. In DROZD, David (ed.). *Setkání v mezidveří kulis a smrti: život a dílo Josefa Šafaříka nejen v divadelních souvislostech: sborník z konference konané 16. a 17. března 2007 na Divadelní fakultě JAMU*. 1. vyd. Brno: Janáčkova akademie múzických umění v Brně, Divadelní fakulta, 2007, s. 50–58. ISBN 978-80-86928-32-6.
- PŘIDAL, Antonín. Šafařík očima své ženy. In DROZD, David (ed.). *Setkání v mezidveří kulis a smrti: život a dílo Josefa Šafaříka nejen v divadelních souvislostech: sborník z konference konané 16. a 17. března 2007 na Divadelní fakultě JAMU*. 1. vyd. Brno: Janáčkova akademie múzických umění v Brně, Divadelní fakulta, 2007, s. 63–73. ISBN 978-80-86928-32-6.
- RUSKIN, John. *Duchovní tvůrčí síla: záhada života a umění žiti: [lidovýchovné úvahy]*. Královské Vinohrady: Sfinx, 1921.
- RUSKIN, John. *Dvě stezky*. V. A. Jung. Praha: Jan Laichter, 1909.
- RUSKIN, John. *Johna Ruskina Výklady o umění: přednesené posluchačům university Oxfordské*. Praha: Jan Laichter, 1901.
- RUSKIN, John. *Národní hospodářství v umění = [The political economy of art]*. J. E. Barchan. Praha: Družstevní práce, 1925.
- RUSKIN, John. *Tomu poslednímu: čtvero pojednání o prvních základech národního hospodářství*. Praha: B. Kočí, 1910.
- STIBRAL, Karel a Bohuslav BINKA. Reflexe Ruskinova díla v Čechách. In STIBRAL, Karel, Bohuslav BINKA a Naděžda JOHANISOVÁ (eds.). *John Ruskin a příroda*. 1. vyd. Praha: Dokořán, 2011, s. 130–157. ISBN 978-80-7363-387-5.
- ŠAFAŘÍK, Josef. *Člověk ve věku stroje*. 2. autoriz. vyd. Brno: Atlantis, 1991. ISBN 80-7108-017-9.

ŠAFARŽÍK, Josef. *Cestou k poslednímu*. 1. vyd. Brno: Atlantis, 1992. ISBN 80-7108-021-7.

ŠAFARŽÍK, Josef. *Noční měra: Kurs pro utopisty*. 1. vyd. Vranov nad Dyjí: Vetus via, (1964) 1993a. ISBN 80-85619-59-8.

ŠAFARŽÍK, Josef. O rubatu čili vyznání. In ŠAFARŽÍK, Josef a Michal JAREŠ. *Hrady skutečné a povětrné*. Praha: Dauphin, 2008, s. 55–88. ISBN 9788072721610.

ŠAFARŽÍK, Josef. *Sedm listů Melinovi: z dopisů příteli přírodovědci*. Brno: Atlantis, 1993b.

Autorka

Dominika Marešová studuje na Katedře environmentálních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Na téže katedře obhájila v roce 2012 bakalářskou práci zabývající se environmentálním rozměrem díla Johna Ruskina a Josefa Šafaříka.

Kontakt: 322611@mail.muni.cz.